

دانشگاه باقر العلوم علیه السلام

دانشکده: معارف، فلسفه و کلام اسلامی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته: مدرسی معارف گرایش اخلاق

عنوان:

توکل: چیستی، مبانی و کارکردهای آن در زندگی معاصر

استاد راهنما:

حجت الاسلام والمسلمین دکتر قائمی نیا

استاد مشاور:

حجت الاسلام والمسلمین دکتر موسوی

نگارش:

علی باباجانی

91

صورتجلسه دفاعیه

چکیده

چکیده

در این تحقیق یکی از واژه‌ها و اصطلاحات دینی و اخلاقی یعنی «توکل» مورد بررسی قرار گرفته است.

بر همین اساس برای درک مفهوم توکل ابتدا مفهوم لغوی و اصطلاحی توکل را مطرح کرده و سپس به بررسی آیات و روایات پیرامون توکل پرداخته‌ایم. در آیات قرآن کریم، خداوند انبیاء و پیروان آنها را متوکلین واقعی می‌داند و در مواردی هم آنها را امر به توکل می‌کند که نشانگر این است که تکیه و اعتماد فقط باید به خداوند باشد. توکل از مراتب توحید افعالی است که دیدگاه توحیدی لاحول و لاقوه الا بالله بیانگر آن می‌باشد. همچنین حقیقت توکل و حدود و درجات توکل نیز مورد بررسی قرار گرفته است که حقیقت توکل چیزی غیر از آن نیست که انسان از چیزی غیر از خداوند نترسد و حدّ توکل یقین می‌باشد، هر چه یقین انسان در شناخت توحید و معاد بیشتر باشد، یقین او بیشتر می‌شود؛ و با توجه به این که نسبت توکل انسان‌ها به خداوند متفاوت می‌باشد، درجات توکل آنها نیز فرق می‌کند و احادیث و به تبع آن بزرگان علم اخلاق سه درجه کلی برای توکل ذکر کرده‌اند.

بعد از بررسی جوانب گوناگون توکل به بررسی آثار توکل بر روش و منش انسان پرداخته‌ایم. انسان متوکل انسانی با عزت و بی‌نیاز از دیگران است، انسان متوکل در برابر مشکلات صبور بوده و شانه از مسئولیت خالی نمی‌کند، در سایه توکل از آرامش فکری و روحی برخوردار است. با توکل، به منبع قدرت لایزال الهی ارتباط پیدا می‌کند و از حامی و پشتیبانی قوی برخوردار می‌شود، لذا هیچگاه احساس ضعف و سستی نمی‌کند و با انگیزه قوی به انجام کارها می‌پردازد، آثار دیگر توکل شجاعت، دوری از هرگونه کبر و نخوت و خودبینی می‌باشد.

چکیده.....ج

فصل اول: کلیات تحقیق.....10

1-1 بیان مساله.....11

1-2 اهمیت و فایده بحث.....13

1-3 سابقه تحقیق.....13

1-4 اهداف تحقیق.....15

1-5 سوالات (اصلی و فرعی) تحقیق.....16

سوال اصلی:.....16

سوال فرعی:.....16

1-6 فرضیه‌ها تحقیق.....16

1-7 چارچوب نظری تحقیق:.....17

1-8 روش انجام تحقیق و تجزیه و تحلیل آن:.....17

Error! Bookmark not defined. فصل دوم: مفهوم شناسی

Error! Bookmark not defined. 2-1 معنی لغوی توکل و وکیل

Error! Bookmark not defined. معنی لغوی توکل

Error! Bookmark not defined. معنای لغوی وکیل

Error! Bookmark not defined. 2-2 معنی اصطلاحی توکل

Error! Bookmark not defined. 2-3 معنی عوامانه توکل

Error! Bookmark not defined. 2-4 معنی توکل در نزد صوفیه و نقدی بر آن

Error! Bookmark not defined. فصل سوم: جایگاه و اهمیت توکل در قرآن مجید

Error! Bookmark not defined. 3-1 کنکاشی در معنی و مفهوم وکیل در قرآن مجید.....

Error! Bookmark not defined. 3-2 کنکاشی پیرامون توکل انبیا در قرآن مجید.

Error! Bookmark not defined. 3-2-1 تحقیر دشمنان توسط حضرت نوح با توکل بر خداوند

Error! Bookmark not defined. 3-2-2 تعجیز مشرکین توسط حضرت هود.

Error! Bookmark not defined. 3-2-3 در خواست توفیق حضرت شعیب در سایه توکل بر خداوند

Error! Bookmark not defined. 3-2-4 تدبیر حضرت یعقوب با توکل به خداوند متعال

Error! Bookmark not defined. 3-2-5 توکل پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم).

Error! Bookmark not defined. 3-2-6 توکل حضرت ابراهیم سلام الله علیه.....

Error! Bookmark not defined. 3-2-7 توکل انبیاء و پیروان آنها.....

Error! Bookmark not defined. فصل چهارم: درجات ، حقیقت و حد توکل

Error! Bookmark not defined. 4-1 حقیقت توکل.....

Error! Bookmark not defined. توکل در امور اخروی.....

Error! Bookmark not defined. 4-2 مبانی توکل.....

Error! Bookmark not defined. 4-3 درجات توکل.....

Error! Bookmark not defined. 4-4 حدّ توکل.....

Error! Bookmark not defined. فصل پنجم: رابطه توکل با سایر مفاهیم.....

Error! Bookmark not defined. 5-1 نسبت توکل با ایمان و مومنین:.....

Error! Bookmark not defined. 5-1-1 واجب بودن توکل بر مومنین.....

- Error! Bookmark not defined.** ... 5-1-2 درجات ایمان و رابطه آن با توکل
- Error! Bookmark not defined.** 1. درجات طولی ایمان
- Error! Bookmark not defined.** 2. درجات عرضی ایمان
- Error! Bookmark not defined.** 5-2- نسبت توکل با توحید:
- Error! Bookmark not defined.** 5-3- نسبت توکل با تفویض، رضا و تسلیم
- Error! Bookmark not defined.** 5-3-1- فرق توکل و تفویض
- Error! Bookmark not defined.** 5-3-2- فرق توکل با مقام رضا و تسلیم
- Error! Bookmark not defined.** 5-4- نسبت صبر و توکل
- Error! Bookmark not defined.** 5-5- نسبت توکل و تقدیر
- Error! Bookmark not defined.** 5-6- بررسی رابطه توکل و اعتماد به نفس
- Error! Bookmark not defined.** 5-7- نسبت توکل و اسباب
- Error! Bookmark not defined.** فصل ششم: کارکردهای توکل در زندگی انسان
- Error! Bookmark not defined.** 6-1- بی‌نیازی از دیگران در سایه توکل به خداوند
- defined.**
- Error! Bookmark not defined.** 6-2- تسلط نداشتن شیطان بر متوکلین
- Error! Bookmark not defined.** 6-3- محبوب خداوند بودن متوکل
- Error! Bookmark not defined.** 6-4- انسان متوکل حریص نمیشود
- Error! Bookmark not defined.** 6-5- کفایت الهی نسبت به امور متوکلان:
- Error! Bookmark not defined.** 6-6- بهره‌مندی از امدادهای غیبی:
- Error! Bookmark not defined.** 6-7- آرامش در پناه توکل
- Error! Bookmark not defined.** خلاصه

Error! Bookmark not defined. فهرست منابع

Error! Bookmark not defined. RELIANCE

فصل اول: کلیات تحقیق

۱-۱ بیان مساله

انسان‌های خداپرست در پرتو پیوند روحی عمیقشان با خداوند، آسان‌تر می‌توانند از غرق شدن در مادیات رهایی یابند و تعهدات انسانی و خدماتی خود را به کار بندند، زیرا عشق به خداوند بر گرایش طبیعی او و جاذبه‌های دیگر، پیروز می‌شود و او را به صورت انسانی خودساخته، بی‌آلایش، پاک، کمال‌طلب درمی‌آورد که از روی اختیار در جهت تکامل انسانی گام بر می‌دارد.

ایمان به خداوند با شهادت به وحدانیت ذات اقدس حضرت حق محقق می‌گردد ولی برای رسیدن به مقام توحید که نهایت مرحله ایمان به خداوند می‌باشد پیمودن مراحل و منازل مختلفی لازم می‌آید که یکی از آنها «توکل» است. فیض کاشانی درباره توکل می‌فرماید: توکل درجه‌ای از درجات دین و مقامی از مقامات مردم با یقین است، بالاتر از این، توکل از عالی‌ترین درجات مقربان است¹

واژه توکل دارای طیف وسیعی از معانی است که در قالب‌های مختلف عقلی و کلامی، عرفانی، تفسیری، روایی و اخلاقی خودنمایی می‌کند و شبکه‌ای وسیع از معانی را تشکیل می‌دهد.

¹ فیض کاشانی، المحججه البیضا فی تهذیب الاحیاء، صحه و علق علیه علی اکبر الغفاری، قم اسلامی 1378، جلد

با توجه به این طیف وسیع معانی و مصادیق، توکل نیز همانند بسیاری از آموزه‌های دینی، در برخی از معانی و مصادیقش به خاطر عدم تبیین معنایش، مصون از دیدگاه‌های افراطی یا تفریطی نبوده است.

بعضی آن را به معنای سپردن امور به خداوند تفسیر نموده‌اند و به سبب این تفسیر غلط از معنای توکل، دست از کار و تلاش و به دنبال اسباب مادی رفتن کشیده‌اند، اما بعضی دیگر؛ فقط اسباب و لوازم مادی را مؤثر در امور دنیوی دانسته‌اند و امور ماوراء الطبیعی را به کلی منکر شده‌اند.

در همین رابطه فیض کاشانی می‌فرماید: هر گاه بخواهیم توکل را از راه علم ثابت کنیم، از جمله مسائلی است که به زودی دست حل علمی به آن نمی‌رسد و از نظر علمی، کاری است بس دشوار و پر مشقت؛ مشکل بودن آن از نظر علم آن است که هر گاه بخواهیم اسباب را در آن مدخلیت دهیم و به آن‌ها اعتماد کنیم، مسلماً راه شرکی برای خود ایجاد می‌نماییم که با توحید سازگار نیست و شرع از چنین عملی کاملاً جلوگیری کرده و توجه به اسباب چنان است که در بحر کران جهل فرو رفته باشیم^۱.

ابوحامد محمد غزالی در احیاءالعلوم نیز سخن مشابه دارد: «توکل یکی از منازل دین و مقامی از مقامات اهل یقین، بلکه از عالی‌ترین درجات مقربین است. فهم دقیق آن دشوار و عمل به آن دشوارتر است؛ زیرا در نظر گرفتن اسباب و علل عادی و مادی و اعتماد به آن‌ها، شرک به خداست و از سوی دیگر، به کلی از اسباب و علل عادی، دست شستن، طعن در سنت زدن و خدشه در شریعت است^۲.

با توجه به پیشرفت ابزار و وسایل مادی و جلوه پیدا کردن بیش از پیش آن‌ها در زندگی انسان که همچنان نیز با سرعت در حال حرکت بوده و توقف ناپذیر می‌باشد و در مقابل کم‌رنگ شدن یا کم‌رنگ جلوه دادن عوامل و آثار ماوراءالطبیعی در زندگی انسان که توکل نیز جزئی از آن می‌باشد به نظر می‌رسد واکاوی معنای توکل، چپستی و کارکردهای آن در زندگی لازم باشد.

^۱. فیض کاشانی، المحججه البیضا فی تهذیب الاحیاء، صحه و علق علیه علی اکبر الغفاری، قم اسلامی 1378، جلد 7، ص 414

^۲- ابوحامد محمد غزالی، احیاء علوم الدین، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی تهران، 1381 ه ش، ج 4، ص 417.

۱-۲ اهمیت و فایده بحث

خداوند بزرگ پشتوانه نیرومند انسان است و توکل بر او سبب مقاومت و توانمند شدن انسان در برابر طرح‌ها، نقشه‌ها، حيله‌ها و روش‌های گوناگون نیروی باطل است. جنگ‌های روانی که باطل برای او به وجود می‌آورد، هرگز او را سست نمی‌کند و از حرکت به سوی خداوند بزرگ باز نمی‌دارد.

در سایه توکل به خداوند انسان حق‌جو هنگامی که تصمیمی به خاطر خداوند می‌گیرد قاطعیت دارد. مسلماً عوامل شیطانی در او نفوذ نمی‌کند و او را از جاده حق خارج نمی‌سازد. به همین خاطر است که مسئله توکل از دیرباز مورد توجه پژوهشگران به ویژه علمای علم اخلاق بوده است.

با توجه به اینکه مادیون و افراد سست ایمان فقط وسایل و اسباب ظاهری را می‌بینند، علمای دین از این مسئله غفلت نکردند و با استفاده از آیات قرآن کریم و روایات معصومین علیهم السلام توانسته‌اند راهگشای حق‌جویان و بیدار کننده کوردلان باشند.

اهمیت و فایده تبیین صحیح معنای توکل را می‌توان در موارد ذیل خلاصه نمود:

- 1- زدودن شک و تردید برای سعی و تلاش بیشتر.
- 2- کاهش اضطراب و تردید در انسانها با توکل به خداوند و کاهش بیماری‌های روحی و روانی.
- 3- اعتماد و اطمینان قلبی به خداوند که وکیل همه مخلوقات بالآخر انسان است و انسان موجودی وانهاده شده نیست.

۱-۳ سابقه تحقیق

این تحقیق در نظر دارد که بررسی نماید آیا مسئله «توکل» جایگاهی در کلام الهی و علماء دین دارد؟ برای این منظور روایات و احادیث ائمه اطهار علیهم السلام و بزرگان دین را برای روشن شدن مسئله ارائه خواهد کرد. با مطالعه وسیع می‌توان پذیرفت که تعداد زیادی

از آیات قرآن کریم اشاره به مسئله «توکل» دارند. توکل به عنوان یک فضیلت اعتقادی و اخلاقی در قرآن مجید مطرح شده است. قرآن کریم سرگذشت انبیاء سلف و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم را اینگونه مطرح می کند که در سخت ترین شرایط، مأمور به توکل بر خداوند شده اند.

از پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و سلم و نیز از ائمه معصومین در این باب احادیث فراوانی بر جای مانده است. از جمله در بحارالانوار ج 71 در کتاب الایمان و الکفر: «بَابُ التَّوَكُّلِ وَ التَّفْوِیْضِ وَ الرِّضَا وَ التَّسْلِيمِ وَ ذِمَّ الْإِعْتِمَادِ عَلٰی غَیْرِهٖ تَعَالٰی وَ لَزُومِ الْإِسْتِنَاءِ بِمَشِیِّهِ اللهُ فِی كُلِّ أَمْرٍ»

در اصول کافی نیز با عنوان: «باب التفویض الی الله و التوکل علیه» احادیث مربوط به توکل جمع آوری شده است.

در کتب اهل سنت نیز روایاتی از پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم در همین زمینه آمده است، از جمله در کتاب کنز العمال متقی هندی و سنن الترمذی و کتاب احیاء العلوم غزالی نیز در جلد چهارم فصلی تحت عنوان کتاب التوحید و التوکل بحث مبسوطی درباره توکل شده است.

بعد از کتب روایی، در کتب اخلاقی نیز بزرگان فصلی را در این باب در فضایل اخلاقی ذکر کرده اند و توکل را یکی از فضایل اخلاقی و عدم توکل را از رذایل اخلاقی به شمار آورده اند.

از جمله این کتب می توان المحجۀ البیضاء فیض کاشانی، جامع السعادات ملامهدی نراقی، معراج السعاده ملا احمد نراقی و کتاب الاخلاق سید عبدالله شبر و... نام برد.

در کتب اخلاقی نویسندگان عصر حاضر نیز در مبحث فضایل اخلاقی، فصلی را تحت عنوان توکل نیز می توان دید. از جمله این کتب، دو کتاب از امام خمینی یکی شرح چهل حدیث و دیگری شرح حدیث جنود عقل و جهل و کتاب توکل از آیت الله دستغیب، کتاب مراحل اخلاق در قرآن آیت الله جوادی آملی، اخلاق در قرآن آیت الله ناصر مکارم شیرازی، اخلاق اسلامی از آیت الله مشکینی و... می توان نام برد.

بدین ترتیب می بینیم توکل به عنوان فضیلت اخلاقی چه در قرآن و چه در منابع حدیثی بخشی را به خود اختصاص داده است و در کتب اخلاقی نیز همواره فصلی را تحت عنوان توکل می بینیم

۴-۱ اهداف تحقیق

شناخت صحیح پایه‌های اعتقادی و زدودن شک و تردید از دل‌ها برای سعی و تلاش بیشتر.

اعتماد و اطمینان قلبی به خالق بی‌همتا که او وکیل همه مخلوقات خود و بالخصوص انسان است و انسان موجودی به خود وانهاده شده نمی‌باشد.

کاهش اضطراب و تردید در انسان‌ها با توکل به خداوند متعال و کاهش بیماری‌های روحی و روانی، سربار دیگران نبودن و با عشق و امید تلاش کردن برای موفقیت، چرا که به قول استاد مطهری «توکل تضمین الهی است برای کسی که همیشه حامی و پشتیبان حق است. کار نکردن و راه نرفتن که تضمین نمی‌خواهد، سکون و توقف تأییدی نمی‌خواهد، سکون و توقف و تعطیل قوا چیزی نیست که اثری داشته باشد و آن اثر از طرف خداوند یا غیر خداوند قابل تضمین باشد.»^۱

رسیدن به درجه متوکلین راستین و حقیقی که اراده خداوند را بر اراده خویش ترجیح دهد و کار خداپسند را بر کار هوس پسند برگزیند، یعنی به دین و احکام الهی عمل کند.

انسان متوکل همواره نظر به مبداء هستی داشته، نیرو و قوه خود و همه را از سرچشمه قدرت الهی می‌داند، لذا دچار خودپسندی و یا ذلت در برابر دیگران نمی‌شود.

مسئله توکل به خداوند بزرگ از نظر عقلی و نقلی مورد بررسی قرار گرفته است و انسان موحد حقیقت‌جو به این مسئله اعتقاد پیدا کرده است تا آنجا که پای روابط غیبی و تأییدات معنوی به میان می‌آید، تمام امور مادی را تحت الشعاع خود قرار می‌دهد و این وعده خداوند است که هر کس بر او توکل کند، خداوند بر او کافی و بس است.

^۱. همان، ص 138

۵-۱ سوالات (اصلی و فرعی) تحقیق

سوال اصلی:

- ماهیت توکل و مبانی و کارکردهای آن در زندگی معاصر چیست؟

سوال فرعی:

1. تفاوت توکل با رضا، تسلیم و تفویض چیست؟
2. درجات توکل کدام است؟
3. آیا توکل با اسباب منافاتی دارد؟
4. علت توکل به خداوند چیست؟
5. معنای لغوی و اصطلاحی توکل چیست؟
6. جایگاه توکل در نظام اعتقادی اسلام چیست؟
7. پیامبر و ائمه چگونه بر خداوند متعال توکل می کردند؟

۶-۱ فرضیه‌ها تحقیق

- توکل بر خداوند اراده انسان‌ها را در انجام کارها قوی تر می کند.
- توکل به خداوند می تواند گره گشای انسان در سختی ها و ناملازمات زندگی باشد.
- با توکل انسان امروزی می تواند فشارهای روحی و روانی خود را کاهش دهد.
- توکل به خداوند باعث می شود انسان در مسیر حق گام بردارد و به سوی تکامل پیش رود.
- انسان متوکل یک موحد واقعی است، او خالق خود را به درستی شناخته و در کارها به او اعتماد می کند، لذا از نتیجه کار خود هراسی ندارد.
- توکل به انسان شجاعت و عزت و قناعت می بخشد.

۱-۷ چارچوب نظری تحقیق:

چارچوب نظری تحقیق مبانی نظری اسلام در حوزه اخلاق نظری و عملی بوده است.

۱-۸ روش انجام تحقیق و تجزیه و تحلیل آن:

در این تحقیق از روش گردآوری آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ایی استفاده گردیده است با مراجعه به کتابخانه دیجیتالی www.lib.ir ابتدا منابع مورد نیاز شناسایی گردید و سپس در حد بضاعت به جمع آوری کتابهای مورد نیاز اقدام گردید. همچنین از نرم افزارهای مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نیز در این تحقیق استفاده گردید.

